УДК 792.03:76

Р.Р. Солтанова

ПЛАКАТ СӘНГАТЕНДӘ ТАТАР ТЕАТРЫ ТАРИХЫ (1906–1930 еллар)

Впервые на основе коллекции музеев (НМ РТ, ОРК КФУ, ЦП и МН ИЯЛИ и др.) воссоздается история возникновения и становления плакатного искусства в татарском театре. Анализируются содержание и стилистика афиш и плакатов с начала XX века до середины 1930-х гг. Акцентируется внимание на авангардных явлениях в искусстве плаката в конце 1920-х гг. Театральная афиша, в отличие от спектакля, продолжает жить автономной жизнью, полностью сохраняя свою самодостаточность во времени и пространстве, является ценным документом эпохи, повествующим о репертуарной политике театра, об авторах постановки, исполнителях; о вкусах зрителей и эстетических потребностях времени, т.е. о театральной политике своей эпохи.

Ключевые слова: татарский театр, зритель, афиша, театральный плакат, реклама, театральный художник, конструктивизм.

Тасвири сәнгатьнең үзенә бер төре саналган Казан плакаты турында күп кенә әдәби хезмәтләр бар [Корнилов; Улемнова, 2014; Улемнова, 2005; Червонная]. Реклама белән сәнгатьнең мөстәкыйль әсәрләре чигендә балансланган үзенчәлекле жанр ул – тулы кыйммәтле художство образы. Әмма ул әлегә тиешенчә өйрәнелмәгән һәм тулысынча җыеп бетерелмәгән.

Сәнгать тарихчысы, сәяси плакатларны өйрәнеп тикшерүче П. Корнилов Казанда плакат барлыкка килүне Февраль инкыйлабы һәм рәссам К. Чеботарев [Корнилов, с. 4] исеме белән бәйле, аның 1920 елларда Ф.П. Гаврилов җитәкләгән Дәүләт сәнгать остаханәләрендә югары үсешкә ирешүен болай дип белдерә: «Как никогда этот вид изобразительного искусства как величайшего социального фактора и средства воздействия в массы» [Корнилов, с. 1].

Рус театр плакаты тарихын өйрәнүгә беренче адымнарны Ю. Благов белән Е. Ключевский ясый [Благов, Ключевская, с. 89–99]. 2002 елда «Казань» журналында бастырып чыгарган мәкаләләрендә алар ике йөзьеллык дәвамындагы (1836 елдан алып бүгенге көнгә кадәр) театр афишаларына гомуми күзәтү ясыйлар, аннан мәгълүм булганча, иң якты үрнәкләр Казан шәһәр театры һәм Казан Зур театрына карый.

Хәзерге вакытта татар театр плакатын анализлауга багышланган махсус тикшеренүләр, Б. Гыйззәтнең газетада басылган мәкаләсеннән кала [Гиззат], юк дәрәҗәсендә. Бүгенге театр плакаты казанышлары беренче тапкыр 2003 елда «Современная сценография Татарстана» рес-

публика күргәзмәсендә күрсәтелде, аның нәтиҗәләре шул ук исемдәге каталогта басылып та чыкты [Султанова, 2003].

XX гасыр башыннан хәзерге көнгә кадәр тупланган йөзләрчә данәдәге афишаларның уникаль үрнәкләре театр архивларында, ТР Милли музеенда, С. Сәйдәшев музеенда, Казан федереаль университеты китапханәсендә, ТР ФАнең Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты (алга таба – ТӘһСИ) Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана.

Аларны Татар дәүләт академия, Татар художество эшчеләр («Эшче»), Колхоз-совхоз (күчмә) театрлары афишалары тәшкил итә. Афишалар Казандагы И.Н. Харитонов типографиясендә, «Татполиграф»та 100, 200, 250 (гастроль спектакльләре өчен сирәк кенә 500) данәдә басылган. Бу плакатлар зур форматта (48×72, 97×75, 76×108) эшләнгән.

Спектакльләр Сәүдәгәрләр собраниесе, Зур театр, Шәрык клубы, «Рус Швецариясе» биналарында һәм башка йортларда куела. Татар театры формалашу чорында Казандагы театр тормышының турыдан-туры шаһиты булган афишалар аеруча кызыксыну уята. Күп кенә афишалар үзешчән дәрәҗәдә генә бизәлгән булсалар да, ул чорның плакат сәнгате татар театры тарихының гаҗәеп кызыклы сәхифәләрен ача.

Шуңа да игътибар итәргә кирәк, плакат материалларын өйрәнгәндә җитди генә кыенлыклар белән очрашырга туры килә: әйтик, даталары куелмау, үлчәмнәре, тиражлары, авторларының билгесезлеге, нәшриятлары күрсәтелмәү – болар барысы да плакатларда күтәрелгән темаларны тулырак ачыклау өчен таләп ителгән библиографияне төгәл эшләргә комачаулый.

Булган хәтле материалларны анализлау күрсәткәнчә, плакат авторлары үз эшләрен яхшы белгәннәр һәм, тамашачы зәвыгын истә тотып, реклама продукциясе булган афишаларга карата куелган төп таләпләрне үтәргә тырышканнар.

Беренчедән, һәр плакатка хас булганча, театр плакатына да күпсүзлелек рөхсәт ителми. Лаконизм, кыскалык – бу жанрда иҗат итүче рәссам өчен закон. Театр плакатын катлаулы ребуска әйләндерергә ярамый, шулай да, һәр сәнгать әсәрендәгечә, монда да тамашачыны җәлеп итү өчен ниндидер серлелек булырга мөмкин.

Сәнгатьнең синтезга нигезләнгән төре буларак, тасвири һәм сәхнә сәнгате плакатының әдәби образлылыгы түбәндәге таләпләргә җавап бирергә тиеш: композиция осталыгы, график һәм сынлы тәэсирлелек, полиграфик таләпләрне истә тоту. Шул ук вакытта афиша спектакльнең идея һәм сәнгати үзенчәлеген, конкрет бер коллективта аның стилистик гәүдәләнешен, ягъни театр постановкасының эстетик рухын тамашачыга җиткерә дә алсын.

XIX гасыр ахырында әле гаилә спектакльләре рәсми белдерүләрсез һәм билетлар сатылмыйча гына уздырыла. Алар турында тар даирә кешеләре генә белә.

Татар театр афишасы формалашу беренче театр труппалары

«Сәйяр» (1907) һәм «Нур» (1912) эшчәнлеге белән бәйле.

Татар театрының беренче афишасы 1905 елда гомум инкыйлаби күтәрелеш чорында барлыкка килә. Б. Гыйззәт язганча, ул төсле бизәлештә һәм рус телендә була [Гиззат]. Анда Россиядә беренче тапкыр мөселман артистлары труппасының рус һәм татар телләрендә спектакль күрсәтүе игълан ителә. Программада: А. Грибоедовның «Горе от ума» һәм Н. Гогольнең «Ревизор», шулай ук А. Островскийның «Свет и тьма» (ирекле тәрҗемәсе – «В чужом пиру похмелье») комедияләреннән күренешләр.

Бу, чыннан да, зур форматтагы һәм тамашачы зәвыгы, ихтыяҗы һәм үзенчәлеге исәпкә алып эшләнгән реклама афишасы була. Спектакльне оештыручылар татар хатын-кызы спектакльгә бармас, чөнки анда аңа бөркәнчексез, чит ирләр арасында утырырга туры киләчәк дип, газетада басылган белдерүләрдә дә, афишада да бельэтажның фәкать хатын-кыз тамашачы өчен генә билгеләнүе, теләгән мөселман хатын-кызлар өчен анда нәфис вуаль битлек тә булуы махсус күрсәтелә. Бельэтажга керү, коридор һәм тышкы киемне саклау өчен көйләнгән элгечләр ир-атлар үтеп кермәслек итеп көйләнә. Хезмәт күрсәтүчеләр руслар була [Кумысников, с. 35].

Оренбургта беренче профессионь труппаны оештыручы И. Кудашев-Ашказарский, тамашачыларны күбрәк җәлеп итү өчен, афишалар бизәлешендә татар публикасы яратып карый торган цирк программалары афишасы рәвешендәге кабарынкы (катлаулы) итеп эшләнгән формалардан файдалана[1]. И. Кудашев-Ашказарскийның «Наданнар илә галимнәр», А.П. Чехов хикәяләре буенча сәхнәләштерелгән «Хирургия» һәм «Гыйлем тәшрих, касыйд» спектакльләреннән соң кичә программасына, төп спектакльгә өстәмә рәвешендәге декламация, җыр, бию кебек номерлардан тыш, фейерверк та кертелә.

Дин әһелләре театр эшчәнлегенә фанатикларча каршы чыксалар да, беренче татар труппасын оештыручылар, үзләре дә кайчандыр мәдрәсә шәкертләре булганлыктан, исламга хөрмәт белән карыйлар. Мөселман бәйрәмнәре уңае белән төрле урыннарда спектакльләр күрсәтәләр. Мәсәлән, 1913 елның 28 октябрендә Корбан бәйрәме хөрмәтенә Мөселман драма артистлары ширкәтенең «Нур» күчмә труппасы Оренбургның шәһәр театрында Кавказ мөселманнары көндәлек тормышын яктырткан «Мусибәт Фәхретдин» трагедиясен (Н. Вәзир-Задә әсәре, Г. Нугайбәк тәрҗемәсе) күрсәтәләр. Анда труппадагы һәркем катнаша. Афишасы нәсех стилендә эшләнгән.

ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИнең Язма һәм музыкаль

---

[1] Цирк в Казани ведет свое начало от цирка братьев Никитиных, для которого в 1890 году было построено специальное здание [Татарстан: иллюстрированная энциклопедия, с. 772].

мирас үзәгендә сакланган тагын бер афиша бар. Анда И. Кудашев-Ашказарский труппасы тарафыннан «Луна-парк» бакчасы театрында зур кичә оештырылачагы, «Әдәпсезләр» спектакле күрсәтеләчәге, шулай ук 1918 елның 30 июнендә Ураза бәйрәме хөрмәтенә «Мескен Фатих» спектакле куелачагы хәбәр ителә.

1920 еллар ахырына кадәр афишаларда цирк тамашалары элементлары кулланыла. Мәсәлән, 1918 елның гыйнварында Г. Монасыйповның «Ирем кайтты», «Имчеләр корбаны» спектакльләре өчен чәчәк орнаментлары чигелгән кулъяулык рәвешендә бизәлгән афиша программасында «На вечере дивертисмент, танцы, лотерея, американский аукцион, серпантин и др.» дигән сүзләр дә язылган [Г. Камал театры архивы].

Гастроль афишаларын бизәүдә дә цирк элементлары кулланыла. Мәсәлән, Г. Камалның «Бәхетсез егет» спектакле постановкасы өчен әзерләнгән афиша текстына диагональ буенча рус телендә һәм нәсех стилендәге (гарәп язуының бер төре) татар вариантында болай дип язылган: «Зал һәм киосклар көнчыгыш зәвыгынча бизәлә. Антракт вакытында оркестр милли көйләр башкарачак. Спектакльдән соң биюләр, конфетти көрәшләре, серпантин, бомбачыклар, очучы почта булачак» («Казан» милли мәдәни үзәгенең даими экспозициясе).

Театр афишасының беренче рәссамы дип бик хаклы рәвештә драматург Галиәсгар Камал исемен атый алабыз. Татар шрифтларының утызлап яңа төре (аларның егермедән артыгы 1909 еллардан И Харитонов типографиясендә китаплар басуда кулланыла) барлыкка килүдә дә аның хезмәте зур [Каримуллин, с. 52]. Плакат сәнгатендә татар театр афишаларының мөстәкыйль график жанры буларак формалашуы да Г. Камал исеме белән бәйле. Л. Аитов искә алганча, афишаларны, типографиядә бастырудан бигрәк, кулдан эшләргә тырышалар. Гарәп каллиграфиясен яхшы белүче Г. Камал үзенең улы Әнәс белән һәр спектаклгә 40–50 шәр афиша эшли [Аитов, б. 105–106]. Алар хәрефләрдән генә төзелмиләр, ә Г. Камал рәсемнәре төп урынны биләгән чын сәнгатьчә композицияләрне тәшкил итәләр. Авторның үз бенефисы афишасы аеруча матур бизәлгән була. Профессионал каллиграф буларак, Г. Камал афишаларда төрле типтагы һәм үлчәмдәге хәрефләрне төрле декоратив орнаментларга охшатып эшли. Әйтик, 1914 елның 22 декабрендә Яңа клубта куелган «Уйнаш», 1916 елның 15 августында күрсәтелгән «Кечкенә сугыш», «Җилкуарлар» спектакльләре постановкалары өчен әзерләнгән афишалар, нәсех стилендәге бизәкле каллиграфик иҗат үрнәге булып хезмәт итәләр (болар Татарстан Республикасы Милли музеенда саклана). Шунысы да мөһим, баштагы дистә елларда театр аерылып тора. Аларда, спектакль исеменнән, анда катнашучылар һәм башкаручылар исемлегеннән тыш, спектакльдән соң уздырыла торган музыкаль кичәләр яки башка

чараларның программалары да күрсәтелә. Мәсәлән, 1908 елның 24 ноябрь датасы куелган афишада түбәндәгеләр язылган: «Поиск жениха, или беда позорного объявления». Затем литературный вечер и танцы. Прочее: С. Рамиев и Г. Тукаев будут читать свои последние стихи. Оркестр татарской молодежи будет играть национальные мелодии. В спектакле участвуют: Гиззатуллина, Булгарская» (нәсех почеркы; ТӘһСИ Язма һәм музыкаль мираз үзәге архивы).

Тамашачыларны күбрәк җәлеп итү максаты белән кайчакта спектакль исеменә аңлатма бирелә. Мәсәлән: «1914 елның 22 декабрендә Яңа клубта А. Кариев җитәкчелегендәге Мөселман драма артистлары ширкәте «Уйнаш» спектаклен күрсәтә». Шунда ук аста кириллица хәрефләре белән болай дип тә өстәлгән: «Каенана өйдә булса, өйнең асты өскә килә». «Керү рекомендация буенча түгел. Антракт вакытында Фишкин җитәкчелегендә оркестр уйный».

Беренче Бөтендөнья сугышы чоры мәгълүматларга байлыгы һәм почеркларының төрлелеге белән аерылып тора. ТӘһСИ Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә күфи һәм нәсех стилендә эшләнгән плакатлар бар. Аларның да аскы өлешендә тамашачыны җәлеп итү максаты белән яки алдагы спектакльне анонслаган өстәмә мәгълүматлар урнаштырылган. Мәсәлән: «1. “Май мәсьәләсе”. 2. “Казанга сәяхәт”. Гомумроссия һавада йөзү флоты файдасына хәйрия спектакле (1913 ел, 14 июнь)». 1914 ел, 14 февраль датасы куелган икенче плакатта мондый юллар бар: «“Бер сәгатьлек хатын” спектакле. 12 яшьлек җырчы Фатыйма Гомәрова концерты. Х. Гомәров башкаруында декламация. Биюләр. Биюләр вакытында Каргапольский полкы оркестры уйнаячак».

1914 елдан башлап, афишаларда театр эмблемалары кулланыла башлый. Алар сәхнәнең ян декорацияләре рәвешендәге рамкада бирелә, башына такыя кидерелгән хатын-кыз рәсеме (элек аның урынында саз (лира) гына булган) эшләнә, нәсех стилендә спектакль исеме күрсәтелә: мәсәлән, А. Чеховның «Аю», Г. Камал куйган «Анасы кабере өстендә».

1918 елның 15 гыйнвары датасы куелган, инкыйлаби дәвер өчен типик саналган афиша: «Хәрби патриотик кичә. «Денщик Гали» спектакле. Дивертисмент (шигырьләр, музыка, җырлар, биюләр, балет, хикәя, декламацияләр; кавалеристлар, эскадроннар җырлый, курайда уйный, гимнастлар чыгышы, хәрби уеннар). Биюләр» (ТӘһСИ Язма һәм музыкаль мирас үзәгеннән).

Мондый плакатларда, инкыйлаби романтикадан тыш, ура-патриотизм элементлары һәм гади кешеләрнең газаплы тормышы, сугыштан соңгы җимереклекләр авазы да чагылыш тапкан.

XX гасырның беренче дистәләрендә эшләнгән афишалар стилистика ягыннан үзләренең ачыктан-ачык декоративлыгы, гарәп язуының катлаулы формаларын куллану, үз заманы сти-

ленә (модерн) якын милли орнаментлар куллану белән аерылып торалар, шуның өстенә алар инкыйлабка кадәр басылып чыккан татар китаплары бизәлешенә (китап бите өстендәге орнамент, кайма, виньетка һәм зигзаг, ромб һ.б. рәвешендәге бизәкләр) дә охшашлар.

Шушындый төрлелеккә дә карамастан, ул чор афишалары реклама характереындагы полиграфик продукция булып кына саналалар, 1920–30 еллар плакат сәнгате кебек сәнгати кыйммәткә дәгъва кылмыйлар.

1920 елларда татар театр афишалары бизәлешендә конструктивлык һәм массакүләм агитация сәнгате эзләре күзәтелә. Бу очракта, беренче чиратта, эксприменталь театр (КЭМСТ) йогынтысына игътибар итәргә кирәк. Анда М. Барашов, К. Чебатарев, В. Фоминых, С. Хромов кебек афиша турындагы гадәтләнгән күзаллауларны юкка чыгарырга омтылган рәссамнар эшли. Афишалар артык күпсүзлелектән арындырыла, анда театрның һәм спектакльнең исемнәре куела, авторы күрсәтелә, куючыларның (режиссер, рәссам, композитор, балетмейстер, төп рольләрне башкаручыларның) исем-фамилияләре языла. Тагын бер үзенчәлеге – спектакльнең исемен эре итеп фигуралы хәрефләр белән, төп фонга контраст төстә язу (гомумән, текстны фоннан нык аерып торган төсләр белән бирү).

Рәсем графикасын кулланудан ваз кичеп, типографик алымнарга күчү текстны яңача урнаштыруга юл ача: сүзләр өлешләргә бүленә, диагональ буенча яки баскычлап һәм түгәрәк рәвешендә аркылы-торкылы урнаштырыла. Конструктив плакатларны өйрәнеп тикшерүчеләр «1917 елга кадәр театр афишаларында моның беркайчан да булганы юк иде», дип язалар [Лапина, с. 57].

Моңа мисал итеп Ш. Камалның «Ут», К. Тинчуринның «Ил» пьесалары буенча сәхнәләштерелгән спектакльләр афишаларын китерергә була. «UT» һәм «IL» сүзләре аларда ак фонга эре итеп кызыл хәрефләр белән язылган. «Отелло» спектакле плакаты да шундый кыскалыкка ия. Аның беренче хәрефе – О плакат кәгазе биеклегенә сузылган. «ODVA» (Одва) сүзенең хәрефләре кызыл флаг фонындагы визуаль орнаментны хәтерләтә. Спектакльнең исемен стильләштерелгән хәрефләр белән бирү – аның рухын һәм характерын чагылдыра (мәсәлән, Т хәрефе чүкечне хәтерләтә). Тагын бер характерлы үзенчәлек – контраст төсләрдә (кара – ак, кызыл – кара, ак – кызыл) эре хәрефләр белән өчпочмаклап һәм квадрат рәвешендә стандарт хәрефләрдән җыелган афиша текстлары татар тукучылык бизәкләрен күз алдына китерә. Хәрефләрдән тупланган гадәти типтагы афишаларда бер яки ике төстәге буяулар кулланылса, гастроль спектакльләре афишалары өчен берничә төс (сары, көрән, бронза төс) файдаланыла. Күфи стилендәге хәрефләр кулланылу экспериментлары аеруча кызыклы, алар конструктив ачыклауга мохтаҗ.

К. Тинчуринның «Американ» пьессасы буенча 1924 елның

19 мартында сәхнәләштерелгән спектакльнең афишасы чәчәкле куфи стилендәге бормалы хәрефләр белән бизәлгән булса, ә инде кичәнең 14 февраль датасы куелган 1929 елның көнчыгыш клубтагы афишасы нәсех почеркына охшатылган геометрик куфи белән матур һәм зәвыклы итеп эшләнгән. Театрның 20 еллыгына (1926 ел) багышланган тантаналы кичә афишасы бик зур форматта һәм, шулай ук, аның бизәлешендә дә куфи стиле кулланыла.

Биредә беренче тапкыр балалар труппасы репертуары («Тычканга үлем, мәчегә көлке») һәм Театр техникумы студентлары чыгышы («Беренче адым») хакында да белдерелә.

Һәркемгә мәгълүм булганча, 1920 елларда татар театрында куелган беренче авангард спектакльләр – татар театр техникумының Р. Ишморат һәм КЭМСТ, шулай ук актер, режиссер Әсхәт Мәҗитов (1900–1946) оештырган һәм үзе үк иҗатка рухландырган «Бомба» [Султанова, 2010, с. 549–560] коллективы белән хезмәттәшлектә алып барган эшчәнлеге нәтиҗәсе.

Кызганычка каршы, авангард спектакльләр плакатлары әз сакланган. КФУ коллекциясендә андый тамашаларның характеры һәм эчтәлеге турында күзаллау тудырырга ярдәм итә алган берничә афиша бар. Мәсәлән, сәнгать техникумының театр бүлеге әзерләп чыгарган беренче төркемнең педагоглары М. Мәһдиев җитәкчелегендәге күрсәтмә спектакле бию номерлары белән баетылган хор, оркестр катнашында уза. Рәссам Никандров (исеме күрсәтелмәгән) тарафыннан бизәлгән афишада тамашаның катнашучылары – татар театрының булачак артистлары: Үтәшев, З. Бикбулатова, Х. Гыйльманов, Ф. Нагаева, Г. Мансуров, Г. Хәкимовлар күрсәтелгән.

Нәкъ менә сулф (сул фронт) юнәлеше рәссамнары һәм режиссерлары афишалар эшләүдә беренче булып киномонтаж алымнары, цирк элементлары кулланалар. Мәсәлән «58» спектакле афишасында шундый мәгълүматлар бирелгән: С Вәлиева-Сульва иҗаты, 4 пәрдәдә, 16 күренештә, режиссеры – К. Тинчурин, музыкаль бизәлеш авторы – С. Сәйдәшев, рәссамы – П. Сперанский (латин хәрефләре белән татар һәм рус телләрендә язылган).

Театрның художство җитәкчелегенең, актерларның фотографияләре төрле конфигурациядә (җилпәзә рәвешендә, диагональ яки вертикаль буенча) урнаштырылган коллаж барлыкка килә, шунда ук алдагы репертуар (классика, оригиналь әсәрләр, тәрҗемә спектакльләр) санап үтелә, хәтта спектакльнең макеты урнаштырыла.

1920 еллар ахырында – 1930 еллар башында афишаларда әйдәүче актерларның фотографияләре бирелә башлый. Мәсәлән: 1927 елның 27 гыйнварында куелган «Таһир – Зөһрә» спектакле исеме афишада диагональ буенча нәсех стилендә язылган, ике як читендә Ф. Ильская белән М. Мәһдиев фотографияләре урнаштырылган (ТР Милли музее).

1932 елның 16–17 ноябре датасы куелган афишада төп рольләрне уйнаучы актерлар янә-

шәсендә артистка Нәфига Арапованың да катнашуы турында өстәмә мәгълүмат җиткерелә. «Отелло» спектакленең яңартылган куелышында Отелло ролендә Мөхтәр Мутин уйнаячагы билгеләнә. Халык артистлары С. Гыйззәтуллина-Волжская белән Г. Болгарская, атказанган артист К. Тинчурин исемнәре афишаларда еш кабатлана.

Бу афишаларны бизәүче рәссам-авторлар турында фикер йөртеп булмый, чөнки алар имзаланмаган. Ул елларда бу эшне «Татполиграф» типографиясе хәреф җыючылары, хәреф кассаларындагы мөмкинлектән чыгып, эксперимент рәвешендә үзләре башкаралар.

XIX гасыр рус театры афишаларында киң кулланылганча, көчле индустриаль үсеш алган дәвер үзенчәлекләрен характерлый торган элементлар да барлыкка килә башлый. Ул эмблемалар күп төрле. «Үлмәс ханым» спектакленең 1926 ел, 5 февраль датасы белән эшләнгән афишасында эклектик формада гына Татар дәүләт академия театры эмблемасы урнаштырылган. Гадәттәгечә ул өстә уртага, икегә аерылган тешле тәгәрмәч фонында битләренә каурыйлар ясалган ачык китап рәвешендә бирелгән, театрның исеме рус һәм гарәп графикасында вак хәрефләр белән татар телләрендә язылган. Ә өстә – РСФСР гербы.

С. Сәйдәшев музеенда безгә 1920 еллар ахыры – 1930 еллар башында эшләнгән афишаларда тасвири элементларга бай эмблемаларны да очратырга туры килде. Беренче планда төзелеш вышкалары, биек-биек йортлар белән гәүдәләндерелгән индустриаль пейзаж, аның фонына заманча символлар: уңда трактор, сулда – китаплар урнаштырылган. Композициянең үзәгендә, тешле тәгәрмәч фонында битләренә каурыйлар һәм урак белән чүкеч фонында – театр маскасы. Шунда ук ТДТ (Татар дәүләт театры) аббревиатурасы бирелгән. Татар дәүләт эшчеләр театры эмблемасы игътибарга лаек, ул К. Чеботарев линогравюралары рухында иҗат ителгән, аның җилфердәп торган байрак фонында пролетариат фигурасы калкып тора. Режиссер Ә. Мәҗитов тарафыннан 1935 елда куелган «Саклан, шартламасын!» спектакленең премьерасында рәссам А. Силантьев исеме беренче тапкыр искә алына (аңа кадәр ул исем театрга багышланган хезмәтләрдә очрамый).

1920 еллар ахыры – 1930 еллар башындагы театр афишалары яңа пролетар тамашачы барлыкка килү турында гына түгел, ә сәнгатьнең яңа төре саналган театрга халыкны күпләп җәлеп итү максаты белән дәүләт һәм театр җитәкчелеге күргән чаралар хакында да хәбәр итә. Гади тамашачыны театрга тарту дигәндә, аның үз-үзен тотышында этик һәм эстетик гадәтләр формалаштыру күздә тотыла. Мәсәлән, афишада спектакль исеменнән тыш, тагын шундый киңәшләр дә тәкъдим ителә: «Өченче звоноктан соң тамаша залына керү тыела. Тышкы өс киемен салу мәҗбүри. Билет бәясе 50 тиеннән алып 1,5 сумга кадәр. Ташламалы билетлар сатыла».

Абонемент системасы кулланыла башлый. Мәсәлән, «Кандыр буе» спектакле афишасында мондый юллар бар: «предприятиеләр заявкалары буенча 30–40% ташлама ясала, 3, 5, 8 сумлык абонементлар сатыла». «Үз өлкә бүлекләре гаризасы буенча килешү төзегән профсоюзларга һәм фабзавместкомнарга билетлар кредитка бирелә» (1932 елның 6–9 декабре датасы белән Ф. Борнаш пьессасы буенча «Тукучы Әсма» спектакле премьерасы өчен эшләнгән афишадан. Ул КФУ коллекциясендә саклана).

Театрларга махсус рәвештә эшчеләр культпоходы оештырыла. Мәсәлән, Г. Минский пьессасы буенча С. Вәлиева-Сульва сәхнәләштергән «Одва» спектакле (рәссамы П. Сперанский) 1931 елның 11 мартында Пролетар районы эшчеләре өчен генә күрсәтелә. Ә 1933 елда К. Нәҗми пьессасы буенча режиссер К. Тинчурин куйган «Булат бабай семьясы» спектакле (рәссамы П. Сперанский, балетмейстеры Г. Таһиров) «Социалистик кырлар һәм терлекчелек» ударникларының һәм колхозчыларның II съездында күрсәтелә. Казанның хезмәт ударникларына һәм яхшы җитештерүчеләренә театр билетлары барлык сезонга да 40%лы ташлама белән сатыла, алар өчен даими урыннар калдырыла. 16 яше тулмаган балалар театрга кертелми. (К. Тинчурин пьесасы буенча куелган «Беренче чәчәкләр» спектакле премьерасының 1935 ел, 14–16 февраль датасы белән эшләнгән афишасы латин хәрефләре белән язылган. Рәссамы М. Абдуллин.)

Татар афишалары һәм плакатлар театрларның репертуарларын ачыкларга, әсәрне сәхнәләштерүчеләрнең (режиссерлар, рәссамнар, композиторлар һ.б.ның) элеккеге белешмәләрдә искә алынмаган һәм мәгълүм басма китапларга кертелмәгән исемнәрен торгызырга да ярдәм итә.

Күчмә колхоз-совхоз театры спектакльләре афишалары беренче елларыннан ук профессиональ рәссамнар тарафыннан бизәлә. Әйтик, 1935 елның 5 декабрендә режиссер С. Өметбаев куйган «Шартлау» постановкасы афишасында Грибков фамилиясе (инициалы юк) бар. «Вөҗдан» спектаклен (режиссер С. Вәлиева-Сульва, композиторы С. Сәйдәшев) афишасын рәссам Ю. Антонычев эшләгән. Тагын шундый формалар да булган: афишаларда төп репертураны санап чыгу белән бергә, алдагы коцертта Ә. Камал җитәкчелегендә атаклы комик Х. Шөнкәр белән гармунчы Г. Шәүлеханов катнашачагы турында гына түгел, ә театр алдында торган төп бурычлар, әйтик, пролетар сәнгать социализм төзүдә, ленинчыл коммунистлар партиясе директиваларын тормышка ашыруда һ.б.да иң көчле корал булып саналуы да әйтелә. (КФУ коллекциясеннән).

Н. Островскийның 1938 елда сәхнәдә татарчалаштырып куелган «Корыч ничек чыныкты?» спектакле (режиссеры Б. Фердинандов, музыкаль бизәлеш авторы Б. Виноградов, хормейстры В. Красковский) афишасында беренче тапкыр А. Лугарев исеме очрый.

1930 еллар уртасында татар театры даирәсенә беренче профессиональ рәссам М. Абдуллин килгәч, афишаларда куелышта катнашкан техник персоналның да төп составын (монтаж өлеше мөдирен, сәхнә машинистын, костюмнар цехы мөдирен, парикмахерны) күрсәтә башлыйлар. Элек күзәтелмәгән бу күренеш профессионализмның дәрәҗәсе күтәрелүен, кадрларның шәхси җаваплылыклары артуны дәлилли торган факт. Безгә татар театры спектакльләренә тәүге профессиональ рәссамнарының берсе саналган П.Т. Сперанский тарафыннан бизәлгән афишаларны ачыкларга насыйп булды: алар – «Рабиндар» (Х. Вафа, 1930 ел), «Камиль» (Һ. Такташ, 1931 ел), «Кара күләгәләр» (А.-Т. Рахманкулов, 1931 ел), «Одва» (Г. Минский, 1931 ел), «Таулар» (Ш. Камал, 1931 ел), «Сөрем» (Х. Җәми, 1931 ел), «Өермә» (А. Зөлкарнәев, 1932 ел), «Тургай» (К. Тинчурин, Р. Ишморат, 1932 ел), «Мәкер һәм мәхәббәт» («Коварство и любовь». Ф. Шиллер, 1932 ел). Спектакль афишалары бизәлешендә төгәлсезлекләр киткән булган. Мәсәлән, Ф. Борнашның 1934 елда сәхнәләштерелгән «Яшь йөрәкләр», К. Тинчуринның 1935 елда куелган спектакльләренә афишаларны П. Сперанский түгел, ә М. Абдуллин эшләгән булган.

Татар театры тормышы турында, аның афишалары һәм плакатлары гына түгел, шул чор матбугаты битләрендә дә кызыклы гына белешмәләргә тап буласың. Мәсәлән, «Йолдыз» газетасы үз укучыларына 1915 елның 18 декабрендә Г. Кариев җитәкчелегендә «Сәйяр» труппасының «Гаепсездән гаеплеләр» («Без вины виноватые») спектакле куелачагы, аның өчен махсус декорация эшләнүе турында хәбәр итә. 1923 елның 15 апрелендә куелачак. «Күк палас» («Голубой палас) спектаклендә Үзбәк ролен К. Тинчурин уйнаячагы, махсус декорация һ.б. эшләнүне хәбәр ителәә. Г. Девишевның «Адашкан кыз» постановкасы куелган көнне – 1927 елның 13 ноябрендә татар сәхнәсендә әйләнмә түгәрәк эшли башлый, диелгән (ТР Милли музее). 1927 елда «Хөсәен Мирза» (режиссеры – Г. Девишев, рәссамы – П. Беньков) спектакле барганда беренче мәртәбә прожекторлардан файдаланыла (С. Сәйдәшев музее).

Анализлар күрсәткәнчә, КЭМСТ эшен туктатуга һәм авангардчы рәссамнарның күбесе таралып бетүгә карамастан, афишалар бизәлешендәге стильдә давыллы дәвер чаткылары 1930 еллар уртасына кадәр сакланып кала: әйтик, спектакльләрнең исемнәре чиктән тыш эре хәрефләр белән яки диагональ буенча бирелә, я булмаса афиша читләре буйлап урнаштырыла. Ә инде 1930 еллар ахырында афишаларның конструктивистик концепциясен татар китаплары бизәүдәге бертөрлелек һәм шаблон системасына йөз тоткан «неоклассицистик тенденцияләр» алыштыра [Улемнова, 2005, с. 26].

Шулай итеп, театр афишасы, спектакльдән аермалы буларак,

вакыт һәм пространство аралыгында үз әһәмиятен саклаган хәлдә, үз дәверенең кыйммәтле шаһиты булып яшәвен дәвам итә; афишаларда театрның репертуар сәясәте, постановкалар авторлары, рольләрне башкаручылар, тамашачылар зәвыгы һәм заманның эстетик ихтыяҗы хакында күп төрле мәгълүматлар саклана. Минемчә, бүгенге театр җитәкчеләренә, менеджерларына алардан үрнәк алырлык мисаллар аз түгел.

Соңгы елларда республикада театр эше киңрәк колач ала барган саен афишалар һәм плакатларның роле дә, реклама продукциясе сыйфатында гына булмыйча, зур кыйммәткә ия сәнгать әсәре дәрәҗәсенә күтәрелә. Шуңа күрә барлык афишалар коллекциясен бер урынга туплау, алар белән кызыксынучы тамашачылар өчен дә, аларны тикшереп өйрәнүчеләр өчен дә бу хәзинәгә юлны ачу максатка ярашлы булыр иде.

Әдәбият

Аитов Л. Безнең остазыбыз // Г. Камал турында истәлекләр. Казан: Татар китап нәшр., 1979. С. 105–106.

Благов Ю., Ключевская Е. Мир театральной афиши // Казань. 2002. № 3–4. С. 89–99.

Гиззат Б. Первая театральная афиша // Советская Татария. 1956. 30 дек.

Г. Камал театры архивы.

Каримуллин А. Татарская книга начала XX века. Казань: Татар. кн. изд-во, 1974. 320 с.

Корнилов П. Казанский плакат. Казань, 1929. 29 с.

Кумысников Х. Истоки сценического реализма. Казань: Татар. кн. изд-во, 1982. 136 с.

Лапина К. Конструктивизм на марше: театральный плакат 1920-х – 1930-х годов // Сцена. 2013. № 5 (85). С. 57–61.

Султанова Р. КЭМСТ и татарский театр // Искусствознание. 2010. № 1–2/10. С. 549–560.

Султанова Р. Современная сценография Татарстана. Казань, 2003. 48 с.

Татарстан: иллюстрированная энциклопедия / под общ. ред. А.М. Мазгарова, Г.С. Сабирзянова. Казань: ГУ «Институт Татарской энциклопедии АН РТ», 2013. 828 с.

Улемнова О.Л. Сметая веками насевшую пыль... Графический коллектив «Всадник» (1920–1924). Каталог выставки. Казань, 2014. 264 с.

Улемнова О.Л. Искусство графики Татарстана 1920-х – 30-х годов // Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. М., 2005. 29 с.

Червонная С.М. Искусство Советской Татарии. М.: Изобразительное искусство, 1978. 296 с.

Солтанова Рауза Рифкать кызы,
сәнгать фәннәре кандидаты, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тасвири һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлеге мөдире

КАЗАНЬ. НОВЫЙ КЛУБЪ КАЗАНЬ.
ВЪ ПОЛЬЗУ
КАЗАНСКАГО ОБЩЕСТВА НАРОДНЫХЪ УНИВЕРСИТЕТОВЪ
Во Вторникъ, 14-го Октября 1908 года,
БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫЙ СПЕКТАКЛЬ НА ТАТАРСКОМЪ ЯЗЫКЕ
„ИКИ ГИШИКЪ"
ДВѢ ЛЮБВИ
Послѣ спектакля танцы до 3-хъ час. ночи.
Начало ровно въ 9 час. вечера.

Въ Помѣщеніи Народнаго Дома
ЧЕТВЕРГЪ
12 Марта 1915 г.
СПЕКТАКЛЬ
МУГАЛЛИМЪ
(НАРОДНЫЙ УЧИТЕЛЬ)

1927-28

TATAR DƏVLƏT AKADEMIƏ TEATRЬ
PREMJERA!
8, 9 həm 10 MAJ
JƏŞ JƏRƏKLƏR
F. Burnaş əsəre. 4 pərdədə.
REZISSJOR AT QAZANDJAN ARTIST
K. TENCURIN
POSTANOFKASЬ
Xudoƶnik M. ABDULLIN oformleniəse.
MAKSIMOVIC muzьka oformleniəse.
Rezissjor-administrator CANЬŞEVA M.
QATNAŞUCЬ ARTISTLAR:
Taçdarova N., Il'skaja F., Arapova N., Şamil'ski Ş., Səlimçanof X., Qasьjmof N., Barief Q., Xəsibof Ql., Qolməmət X., Zakirof Z., Axmadief Ql., Amutbajef S., Qləzizof, Bulatova Ql., Məsqutova A., Axmadieva R., Alieva Ə., Xodzajeva R., Mustafin S., Məxəmədjarof.
Texniceski eşlərne alьp barucьlar:
SPEKTAKL' SƏQƏT 8 DƏ BAŞLANA.

TATAR DƏVLƏT AKADEMIƏ TEATRЬ
28, 29, 30 NOJƏBR PRIMJERA
MƏKƏR HƏM MƏXƏBBƏT
TAT. ГОС. АК. ТЕАТР 28, 29, 30
КОВАРСТВО и ЛЮБОВЬ

ŞƏHƏR TEATRЬ
1931-32 jьl
SEZON
KƏCLE TRAGEDIƏ
ROBENHAR
Ul̦ьn naq saqat 8 də başlana

ŞƏRIF KAMAL
UT
15
16
17
NOJƏBR
[ОГОНЬ]

7 NCE DEKABR
DRAM TEATRDA
PRIMJERA
M. ABLIEF ƏSƏRE
ŞƏMSE
QAMƏR
BAŞLANA 8 DƏ

TATAR DƏVLƏT AKADEMIƏ TEATRЬ
Fevral' 26, 27
OTELLO
VENETSIA MAVRЬ
MOXTAR MUTIN.

TATAR DƏVLƏT AKADEMIƏ TEATRЬ
FEVRAL 14, 15, 16
PREMJERA!
BERENCE
CƏCƏKLƏR
UJNAVCЬLAR

MƏMLƏKƏT TIATRNDA
TATAR TRUPPASЬ
arafnnan səxnəgə quila
13 Martta
1932-jьlda
Almatada вrnce mərtəвə
UT
drama 4 pərdədə ş. Kamal əsəre
BAŞ RULLƏRDƏ
Morzajьf, Zəвirva, Mamin, Xan, Uraz-gildiva, Qaввasьf
Bilit вahalarь 1 sumnan 3 sum 50 t. qədər.
Bilitlər xəzrdən Natsmin klubnda satla başladь səqət 3 dən 6 qa qədər. Ujьn kune tiatr kassasьnda səqət 3 dən satьla başlьj.
Ujьn başlana səqət 8½ da.
Baş ruzissur Xan.
Əsərne səxnəgə quja Morzajьf
adminstratьr Dalatkazin

TATAR DƏVLƏT AKADIMIƏ TIATRЬ
1930-31 nce JLQЬ SIZON.
ŞIMBƏ 3 QINVAR
Н. TAQTAŞ ƏSƏRE
JƏKŞƏMBE 4 QINVAR
4 PƏRDƏ 12 KARTINADA
SƏXNƏGƏ QUJA RIZISSJOR X. SƏLIMÇANOF.
KAMIL
SPIKTAKLLƏR BAŞLANA NƏQ 8 səqətta

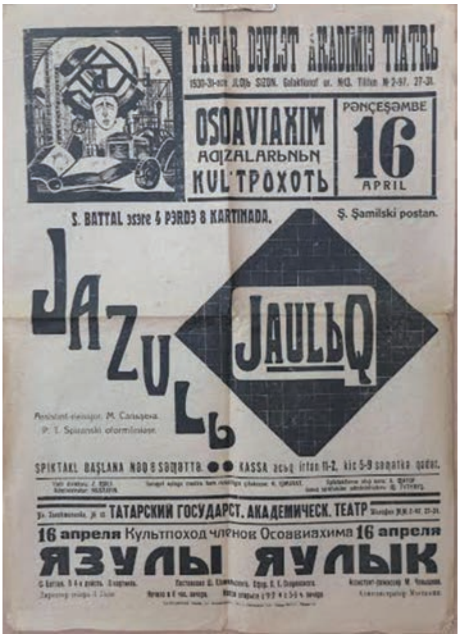
TATAR DƏVLƏT AKADIMIƏ TIATRЬ
OSOAVIAXIM AQZALARЬNЬN KUL'TPOXOTЬ
PƏNÇEŞƏMBE 16 APRIL
Ş. BATTAL əsəre 4 PƏRDƏ 8 KARTINADA.
Ş. Şamilski postan.
JAZULЬ JAULЬQ
ТАТАРСКИЙ ГОСУДАРСТ. АКАДЕМИЧЕСК. ТЕАТР
16 апреля Культпоход членов Осоавиахима 16 апреля
ЯЗУЛЫ ЯУЛЫК